

BİYOGRAFİ YAZARI OLARAK ABDURRAHMAN ŞEREF EFENDİ

Mehmet Demiryürek*

Özet

1853 yılında İstanbul'da doğan ve 1925 yılında yine İstanbul'da hayata gözlerini yuman Abdurrahman Şeref Efendi, genelde Osmanlı Devleti'nin son resmî tarih yazıcısı (vak'anüvis) 1923 yılında Cumhuriyet'in ilânını "doğan yeni çocuğun adını koyma" olarak değerlendirerek buna tam destek vermesiyle tanınır. Oysa o, bunların yanında, eğitimci, tarihçi, ve siyasetçi kimliklerini de taşımaktadır.¹

Anahtar Kelimeler: *Abdurrahman Şeref Efendi, Vak'anüvis, Osmanlı, Tarihçilik*

Abstract

Abdurrahman Şeref Efendi as a Biography Author

The main purpose of this study is to give some information on Abdurrahman Şeref Efendi's history-writing, but especially his biography-writing. Abdurrahman Şeref Efendi, who was born in İstanbul in 1853 and died in the same city in 1925, is known as being the last official historygrapher of the Ottoman State. He was also a history teacher, an educationalist and a politician.

His first works were history textbooks that were written initially as lecture notes. One of the his most famous textbooks is known, with the title of *Tarih-i Osmanî* (Ottoman History), which later it was published as *Tarih-i Devlet-i Osmaniyye* (The History of the Ottoman State).

Furthermore, Abdurrahman Şeref Efendi has written biographies of some of the famous Ottoman Statesmen who had lived at the end of the 19th century or in the early years of 20th century. His articles on biographies were published in newspapers and magazines. These newspapers or magazines were *Sabah*, *Vakit*, *Servet-i Fünun*, *Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*, *Düşünce Mecmuası*, *Yeni Mecmua* and *Nevsal-i Millî*.

Although some of his articles on biography are in his book which was published with the title of "*Musahabe-i Tarihiyye*" (Conversations of History), some of them exist ones in the old newspapers and magazines. I, however, have collected his all articles which were published in newspapers and magazines, except of those in the "*Tarih-i Osmani Encümeni Mecmuası*".

* Dr. Lefke Avrupa Üniversitesi öğretim üyesi, KKTC.

¹ Mehmet Demiryürek, *Tarihçi ve Devlet Adamı Abdurrahman Şeref Efendi, (1853-1925)*, (DEÜ, Basılmamış doktora tezi), İzmir 1999.

His first article which was published, was called “*Ethem Paşa Merhumun Son Hizmeti*” (The Final Service of Deceased Ethem Pasha) in *Sabah* on 26th December 1909. In his book, called *İlm-i Ahlâk* (Morals Sciences), Which was written for the students of Mekteb-i Mülkiye, he says “*History strengthens our memory telling us about the past and our ancestors and formers and biographies of the famous men.*”

The list of his articles on biography is given as an appendix at the end of this article for the first time.

Key-words: *Abdurrahman Şeref Efendi, Ottoman Historian, Ottoman, Histiography*

Tarihçi Abdurrahman Şeref Efendi

Abdurrahman Şeref Efendi, 22 Ağustos 1873 tarihinde, Mahrec-i Aklâm adlı okulun Tarih-i Umumî öğretmenliğine tayin edilmiş böylece tarihçilik mesleğine girmiştir. Uzun yıllar hem Mülkiye Mektebi’nde (Siyasal Bilgiler Fakültesi) hem de Mekteb-i Sultani’de (Galatasaray Lisesi) tarih öğretmenliği ve müdürlük yapmıştır. Yazı yazmaya başlaması bu öğretmenlik yıllarında başlar. İlk yazdığı eserler, okuttuğu derslerin notlarından oluşan ders kitaplarıdır. Bu eserler içinde en dikkate değeni, ilk kez taş basması olarak basılan Tarih-i Osmani adlı eseridir ki, daha sonra Tarih-i Devlet-i Osmaniye adıyla yayınlanmıştır. Bu eser onun tarih anlayışını da yansıtmaktadır. Özellikle önsöz olarak adlandırabileceğimiz bölüm bu konuda son derece önemlidir. Ona göre, bir olayın tarih sayılabilmesi için üzerinden otuz yıl geçmiş olması gerekir. Ona göre, “*Kudemanın kavî-i muhtarınca vukuat tarih dairesine girmek için üzerinden lâ-akâll otuz sene geçmiş olması lâzım olup daha otuz senelik olmayan vekayi-i cedide politika yani siyasete ait olduğundan...*”² tarih sahasına girmez. “*Tarih bizi maziden, ecdad ve eslafımızdan ve teracim-i küberadan haberdar eyleyerek kuvve-i hafızamızı ihkâm eder.*”³

Biyografi Yazarı Abdurrahman Şeref Efendi

“*Biyografi bir tarih türü, bir açıklama usûlü, küllî tarihin bir parçasıdır.*”⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, biyografiden-hâl tercümelelerinden- de ilk kez Tarih-i Devlet-i Osmaniye adlı eserinde bahseder ve “*Bazı teracim-i ahvâlde tatvil-i kelâm olunmuş gibi görünüyor ise de esas maksadımız tullabın terbiye-i ahlâkiyesi ve hizmet-i devlette sülûk edilecek rah-ı müstakimi öğrenmesi olmağla tatvilat bu maksattan münbaisidir.*”⁵ diye yazar.

² Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, II. Cilt, İstanbul 1312.

³ Abdurrahman Şeref Efendi, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul 1316, 69

⁴ Leon –E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları* (Çev:Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1989, 55

⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, I. Cilt, İstanbul 1315, 3

Abdurrahman Şeref Efendi, İlhan Tekeli'nin “*Biyografi bir kişinin doğumundan ölümüne kadar (yaşıyorsa biyografinin yazıldığı döneme kadar) olan yaşamının bilgi, belge, görsel ve sözlü saptamalar ile şahitliklere dayanarak, anlatı formunda, kendisi dışındaki bir başka kişi tarafından yeniden kurulmasıdır.*”⁶ diye tarif ettiği anlamda sadece bir tek kişinin biyografisini yazmıştır. Diğer makaleleri tam bir biyografi değildir. Evet, bilgi, belge, görsel ve sözlü saptamalar ile şahitliklere dayanmıştır. Ama, Abdurrahman Şeref Efendi'nin yazıları, daha çok, İlhan Tekeli'nin “*biyografik bilgiler içeren saptamalar*” olarak tanımladığı “*Yaşam Öyküleri*”⁷ şeklindedir ve ele aldığı kişilerle ilgili anılarına yer vermiştir.

Bununla birlikte, Adurrahman Şeref Efendi'nin yazdıklarını, genel olarak “*yaşam öyküleri*” olarak değerlendirebilirsek bile, bu değerlendirme onun makalelerinin değerini azaltmayacaktır. Aksine, söz konusu ettiği kişilerin biyografileri yazılırken, bugün için, onun bu yazmış oldukları birer belge olarak değerlendirilecektir.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin bu türden yazdığı makaleler 1909 yılından başlamak üzere 1922 yılına kadar, *Sabah*, *Vakit*, *Servet-i Fünûn*, *Tarih-i Osmanî Encümeni Mecmuası*, *Düşünce Mecmuası* gibi dönemin yayın organlarında yayımlanmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi, özellikle *Sabah* ve *Vakit* gazetelerinde yayımlanan makalelerinin bir kısmını toplayıp, *Musahabe-i Tarihiyye*⁸ adıyla 1339 (1923) tarihinde kitap olarak yayımlamıştır. Bu kitaptaki makalelerden 10 kadarı söz konusu edeceğimiz türden biyografi yazılarıdır. “*Biyografilerini yazdığı kişilerin kişiliklerini iyice tanıtılabilmek ve bu kişiler hakkındaki fikirlerini desteklemek için duyduklarını ve gördüklerini de yazmıştır.*”⁹ Hatta biyografisini yazdığı kişilerin birçoğunu da şahsen tanımaktadır. Bu durum yazdıklarının değerini daha da arttırmaktadır.

Abdurrahman Şeref Efendi'ye göre, tarih, “*Nefs-i vukuat (Esas Olaylar) ve İmal-i vukuat*” (Olayları meydana getirenler) olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır.¹⁰ Ona göre “*Olayların kumaşını dokuyanlar ve yapanlar (olayları meydana getirenler) insanlardır. Bu öyle bir kumaş topudur ki, bir ucu insanlığın doğuşu ile başlayıp sürüp giderek insan soyunun ancak ölümünde bitecek olan diğer ucuna kadar uzayıp gidecektir. Bunu (olayları) sergileyen ve ibretle seyreden tarih yazarları, yaptıklarını değerlendirmek için yapanın sanatkarlık gücünden ve ustalık şöhretinden bahsetmeyi de lüzûmlu görürler. Nitekim ticaretle uğraşanlar müşteriyi çekmek ve hırslandırmak için mallarının kökenini, hangi memleketin, hangi fabrikanın malı olduğunu söylemekte*

⁶ İlhan Tekeli, Bireyin Yaşamı Nasıl tarih Oluyor?, *Toplumsal Tarih*, Kasım 2001, 14

⁷ a.g.e, 15

⁸ Yazarın *Musahabe-i Tarihiye* kitabına alınmayan makaleleri tarafımızdan derlenmiş olup *Tarih Musahabeleri II* adıyla yayına hazırlanmaktadır.

⁹ Mehmet Demiryürek, *Tarihçi ve Devlet Adamı Abdurrahman Şeref Efendi*, 122

¹⁰ A.Şeref Efendi, Teracim-i Ahvâl: Kâmus-el Âlam ve Sicil-i Ahvâl, *Vakit*, 28 Şubat 1921, 3

yarar görürler ve daima da meşhur bir fabrikaya veya bir ustaya malederler. İngiliz çakısı, Sedan çuhası, Recai (Usta) nin kalem tıraşı gibi...

Tarihçilerimiz... hâl tercümesine gereği kadar özen göstermemişlerdir. Gerçi dilimizde hâl tercümelerine (biyografi) dair yazılmış..., tercüme olunmuş eserlere rastlanmaz değildir; fakat bunlar hem az hem birkaç sınıf devlet adamından bahseder... Bu eserlerde anlatılan şahısların kişilikleri hakkında incelenerek ortaya konulmamıştır. Hangisi okunsa birtakım paşaların, efendilerin, ağaların birbirini takip ederek bir sıra meydana getirdikleri görülür. Doğum yerleri ve gördükleri eğitim, yaptıkları görevler, başladıkları ve ayrıldıkları tarihler anlatılır. Özel ve resmî hayatları hakkında da pek az, ufak tefek bilgilere rastlanır. Birçoğunun aynı veya birbirine benzer deyimlerle nitelendirilmesi ayrıca dikkat çekicidir...

Bir kimseyi sivrilten, ilmî, manevî ve siyasî kişiliğini oluşturan nitelikleri lâyıkıyla bilinmedikçe, hangi mesleğe mensup ise, vezirlerden, âlimlerden, savaşıclardan, politikacılardan, bilginlerden, güzel konuşanlardan, sanatçılardan olsun meslek hayatı ve meydana getirdiği eserleri iyice incelenmeden, tiyatro sahnesinde olduğu gibi canlı canlı ortaya konmadan o kimsenin ne hizmetleri ne de gerçek kişiliği anlaşılabilir; kusur ve üstünlükleri ölçülmeden ve yargılanmadan farklılıkları kıyaslanamaz."¹¹

Abdurrahman Şeref Efendi, yukarıda ifade ettiği görüşler doğrultusunda birçok kişinin "yaşam öyküsünü" yazmıştır. Konu ettiği birçok kişilerle yakından tanışmaktaydı. Söz gelimi, Ahmet Mithat Efendi hakkındaki yazısında şöyle demektedir: "İşbu makale-i muhtasarada müverrih sıfatıyla bazı mertebe tenkidata girişilmiş ise de kendisini en ziyade takdir edenlerden biri olduğumu itiraf eder..."¹²(im).

Abdurrahman Şeref Efendi yazısına konu ettiği kişilerin hem iyi hem de kötü taraflarını belirtmeye özen göstermiş, eleştirilerde de bulunmuştur. Gazetelerde yayınlanan bu makalelerinde (sonradan Tarih Musahabeleri¹³ adıyla yayınlanan makaleler dahil) ele aldığı kişilerin resmî görevlerini ya çok kısa geçmiş ya da bunlara hiç değinmemiştir. TOEM'nda yayımlanan makaleleri de-biri hariç- böyledir. Esasında TOEM'nda yayımlanan makalelerinin çoğu yakından tanıdığı insanların ölümü üzerine yazılmış kısa birer "yaşam öyküsü" şeklindedir. Bunlar kelimenin gerçek manasıyla bir "biyografi" çalışması sayılmazlar. Bunu Abdurrahman Şeref Efendi'nin kendisi sonradan şu şekilde ifade edecektir: "Yazılan şeyler araştırma ürünü değildir, adından da anlaşıldığı gibi sadece sohbet niteliğindedir; bildiklerimi, işittiklerimi anlatmaktan

¹¹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1985, 271-272

¹² Abdurrahman Şeref Efendi, Ahmet Mithat Efendi, *TOEM*, 18. cüz, 1 Şubat 1328, 1119

¹³ Abdurrahman Şeref Efendi, 1917-1922 yılları arasında Sabah ve Vakit gazetelerinde yayınladığı bu makalelerde, Sabah gazetesinde "Musahabe-i Tarihiye", Vakit gazetesinde ise "Tarihi Bahislar" başlığını kullanmıştır. Mehmet Demiryürek, a.g.e, 135

ibarettir...Memurluk hayatlarını kısa geçtim, buldukları memurlukları öğrenmek isteyenler Sicil-i Osmani'ye başvurabilirler."¹⁴

İlk Makaleler –İlk Yaşam Öyküleri

Abdurrahman Şeref Efendi'nin gazetelerde (veya dergilerde) yayınlandığını tesbit edebildiğimiz ilk makalesi, 1909 yılı sonunda Sabah gazetesinde yayınlanmıştır. İkinci makalesi ise yine Sabah gazetesinde yayınlanmıştır. Bu iki makale hem konumuz olan“yaşam öyküsü” hem de daha sonra yazacağı makalelerin niteliği-gerek sohbet tarzında oluşu gerekse kişisel anılarla desteklenmesi- konusunda bize önemli ip uçları vermektedir. Çünkü bu ilk makalelerindeki üslubunu sonraki makalelerinde devam ettirmiştir.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin yayımlanmış ilk makalesi, aynı zamanda “yaşam öyküsü” tarzındaki ilk makalesidir. Sonradan yazacağı bu tür makalelerinin büyük bir çoğunluğu, ilk makalede olduğu gibi, ilgili kişilerin ölümü üzerine yazılmıştır.¹⁵ İlk makalesi, 13 Kanun-ı evvel 1325 (26 Aralık 1909) tarihinde yayınlanmış olup “Ethem Paşa Merhumun Son Hizmeti”¹⁶ adını taşımaktadır. “*Bu makale Ethem Paşa'nın, 31 Mart Olayı'nın ertesi günü kurulan Tevfik Paşa hükümetinde Harbiye Nazırlığı yaptığı dönemi (15 günü) kapsamaktadır.*”¹⁷ Abdurrahman Şeref Efendi'ye göre, Ethem Paşa bu görevi sırasında olayların yatıştırılmasında büyük rol oynamıştır. Onun yazdığına göre “*Nisan'ın üçüncü Cuma günü akşamı Hareket Ordusu Davut Paşa kışlasını işgal ettiğinde kışlayı teslimden imtina eden askere karşı şiddet gösterilmekle selâmlıktan avdet eden askerinbu vakâyı haber alarak bâb-ı seraskerî kışlasında müsellâhan Davut Paşa'ya doğru koştuklarını bir yaver Ethem Paşa'ya ihbar etti. Vükelâ yine Tevfik Paşa'nın konağında müçtemi idi. Ethem Paşa'ya bizzat kalkıp gitmesini ve ne yapıp yapıp askeri geri çevirmesini rica ettik. Çocuklar halim kalmadı. Bakiye-i ömrümü şu beş on günlük gaile bitirdi' diyerek ayağa kalktı ve arabasına binerek vaktiyle yetişip askeri irca'a muvaffak oldu.*”¹⁸

Aynı günlerde hükümeti güç duruma düşüren bir başka olay da Ermenilerin Adana'da çıkardıkları olaylardı. Kendisi de hükümetin bir üyesi olan Abdurrahman Şeref Efendi, hükümetin Adana'ya asker gönderebilmek için ne hallere düştüğünü, Ethem Paşa münasebetiyle şöyle anlatmaktadır: “*Bu hengamede Adana katâli (öldürme*

¹⁴ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, İstanbul 1985, 5

¹⁵ “Bugünkü gazetelerde bir haber-i esef okudum. Eski arkadaşlarımdan müze müdürü Hamdi Bey irtihal-i dâr-ı beka eylemiş...” *Sabah*, 13 Şubat 1325, 2

¹⁶ *Sabah*, 13 Kanun-ı evvel 1325, 1. Bu makalenin TTK kütüphanesinde bir de yazma nüshası bulunmaktadır. Ama kopya eden Abdurrahman Şeref Efendi değildir.

¹⁷ Mehmet Demiryürek, a.g.e., 132

¹⁸ Mehmet Demiryürek, a.g.e., 132

olayları) başladı* . Vali şiddetli telgraflarıyla serian asker istiyor idi. Birinci ordudan asker sevki adīm-ül ihtimal (ihtimal dışında) idi. Kabil olsa da zabitanı dinlemez bağı (serkeşlik eden) askerle ne iş görülebilir? Beşinci orduya her ne vasıta ile olursa olsun Adana'ya seyr-i ser'i ile piyade ve süvari asker yetiştirilmesi tebliğ ve ikinci ordudan da üç tabur asker talep olundu. Merhum (Ethem Paşa), ikinci ordu kumandanı Salih Paşa'ya çektiği telgrafnameyi bana gösterdi. Hareket ordusu İstanbul'a yürümek üzere hazırlandığından ikinci ordudan o sırada asker talebi başka manâya haml olunmamak (çekmemek) için urûk-ı hamiyet (millî onur ve haysiyet damarları) ve insaniyeti tahrik eyleyecek sözler yazmış idi. Salih Paşa hakikat-ı maksadı anlayarak asla tereddüt etmemiştir.

Alalacele taht-ı silaha alınmış mahallince teklif ve tensip olunan redif taburu hakkında demişti ki 'Bu misüllü iğtişaşatta (karışıklık) mahalli redifleri hiçbir şeye yaramaz. Teslîh (silâhlendirme) olunan asker ya kendi karye (köy) ve hanesini muhafaza ile meşgul olur veya erbab-ı iğtişâşa (karışıklık çıkarıcılar) karışarak fenalığın tezyidine (artma) sebep olur.' Vaka dediği gibi de çıktı.

İkinci ordudan tertip olunan üç nizamiye taburu Tekfurdağı, Gelibolu, Dedeâğaç iskelelerine indirilmiş idi. Adana'ya nasıl sevk edelim? İdare-i mahsusanın işe yarar vapurları seferde imiş. Tersanenin hiç nakliye vapuru yok. İstedikleri kadar nevl (gemi kirası) verilmek üzere ecnebi kumpanyaların kâffesine (hepsine) müracaat olundu. Hiçbirinde fazla vapur bulunmadı. Hükûmet İstanbul'da vapur aramakta olsun, Adana'da katal günden güne şekl-i hunîn (kanlı bir şekil) alıyor idi. Vilâyetten gelen suzişli (dokunaklı) feryatlar yüreğimizden kan akıtıyor idi. Meclis-i Vükelâda yanına gittim. Hasbihale başladık. İkimiz de birer ah çektik. Bana "Birader işimiz Allahlıktır." dedi. Kendisini teşci' ettim (cesaret verme), Bab-ı âliye acelelen yazacağı kağıtların kendisine bir muavenet olmak üzere tahririni deruhte eyledim. Teşekkür etti. Ba'de birkaç kağıdını tesvit etmişimdir.

O akşam idare-i mahsusanın bir büyük vapuru İstanbul limanına avdet etti. Bir memur Bab-ı âliye haber getirdi. Beş yüz lira nevl (gemi kirası) istedi. Hemen akşamdan kömür alması ve ertesi sabah Harbiye Nezareti veznesinden beş yüz lirayı kabz (alma) ile vapurun salif-üz-zikr (adı geçen) iskelelere uğrayarak Mersin'e gitmek üzere hareket etmesi memura tenbih olundu. Memur sakız çiğnemeğe başladı. Meğer peşin para verilmedikçe idare-i Mahsusa'ya hiçbir tacir kömür vermezmiş. Saat biri geçmiş idi. Buna bir çare düşünürken tesadüfen Ereğli meselesini takip için bir kömür tacirinin Sadrazamla mülâkat etmek üzere Bab-ı âli'de bulunduğunu haber aldık. Ethem Paşa'nın kefaletiyle o gece vapura kömür vermeğe tacir-i mümaileyhi razı ettik."¹⁹

* Parantez içindeki açıklamalar bana aittir.

¹⁹ Sabah, 13 Kanun-ı evvel 1325, 1

Abdurrahman Şeref Efendi'nin bu türdeki ikinci makalesi ise yine Sabah gazetesinde ve yine bir ölüm münasebetiyle yayınlanmıştır. Bu kez söz konusu olan Osman Hamdi Bey'dir ve makale, "Hamdi Bey Hakkında Bir Hatıra" adını taşımakta olup Hamdi Bey'in ölümü üzerine yazılmıştır. Abdurrahman Şeref Efendi söz konusu ettiği kişinin hizmetlerini ve şahsiyetini anlatabilmek için aşağıdaki anısını anlatmıştır:

'Anadolu'da tavaif-i mülük-ı Selçukîyeden (Selçuklu Beyliklerinden) kalan çeşme ve medrese kapısı gibi mahallerin üzerinde kitabeler olup kitabelerde banilerinin (kurucularının) esamisi pek tantanalı elfaz-ı ta'zimiye ile zikr ediliyor. Meselâ 'Mefhar-ı selatin-i cihan, (dünyanın övülmesi gereken sultanları) muta' şahan-ı devran, (devrin itaat edilen sultanları) Mevla-ı mülük-ül arap vel acem, (İran ve Arap emirlerinin efendisi) zıllulah fil-âlem (Allahın yeryüzündeki gölgesi)' gibi unvanları 'Menteşezade Abbas Bey ârâm-ullah-ı teala (Allah'ın temsilcisi Menteşezade Abbas Bey) ...' cümle-i duaiyesi takip eyliyor. Yadigarlardan biri bir jurnal vermiş demiş ki: "Bu unvanlar selatin-i âl-i Osmanîyeye mahsustur. Bir sancaklık yerlerde hükümetleri cari olmuş çoktan inkraz bulmuş (yıkılmış) beyler hakkında istimali caiz değildir. Bekalarında mahsur vardır. Ezhan-ı ammeyi (halkın zihnini) teşviş (karıştırma) ediyor ve mazarrat-ı siyasiyeyi dai olacak (siyasî sorunlara neden olacak) fikirler uyandırıyor, cümlesini yıkmalı."

Bu jurnal pek ziyade ehemmiyetle makam-ı sadarete tevdi edilmiş. Oradan dahiliye nezaretine havale olunmuş, Dahiliye Nezareti kestiremeyip meclis-i hassada müzakeresine lüzum göstermiş, meclis-i hass Maarif Nezaretinin mütalaasını sormuş, maarif nazırı da gelen tezkere-i samiyeye "müze müdüriyetine" işaretleriyle Hamdi Bey'e göndermiş.

Zühtü Paşa merhum Maarif Nazırı idi. Tetkik-i Müellifat Komisyonu Heyeti, nezdinde müçtemi idi. Tezkire-i samiyeye elinde Hamdi Bey geldi. Alelade birkaç lakırdı teatisinden sonra Nazır Paşa'ya dedi ki: 'Müsadenizle zat-ı saminizden birşey soracağım. Rica ederim doğrusunu söyleyiniz. Müze müdürü ukalâlık edip de bu binaları yıkmak, kitabeleri mahv etmek lazımdır diye idi yıkacak mı idiniz?' zeka ve idaresi malum olan Zühtü Paşa kendini toplayarak "Hayır! Daire-i aidesinin mütalaatını almak usûlden olduğundan taraf-ı âlinize havale olundu" dedi. Onun üzerine Hamdi Bey köpürdü. Ve bervech-i ati beyanatta bulundu.

'Her kavim kendi hükümdarını büyük tanımış ve hakkında aşırı mertebe muamelat-ı ihtiramiye ve tecelliye göstermiştir. Mevzubahs olan kitabeler milel-i güzıştenin hissiyat-ı kalbiyelerinin tercümanıdır. Beş altı asırdan beri devlet-i Osmanîye bu memleketlere sahip olsun ve asâr-ı eslâfı yıkmak hiç kimsenin hatırından geçmesin de bugün bu mahzur hangi ukalânın aklına gelir. Kitabeler buldukları kataların vesâiki, zi-hayat-ı tarihi sayılır. Seyf-i satvetimizin nişane-i celadeti olan bu asârı tahrip ile aleme gülünç mü olacağız? Fenn-i tarih tahrip olunur mu?.. Asıl taaccüp ettiğim cihet bu meseleyi koca devlet-i âliyenin Bâb-ı âlisi, meclis-i vükelası hâl edemeyip de bir aciz müze müdürünün reyine bırakmıştır. Müze müdürü bî-lüzum

olduğuna hükmetse zavallı kitabelerin nâ-bûd (yok) edileceğini tahmin ediyorum da ona yanyorum.

*Kitabeler bu surette kurtuldu.*²⁰

Bu iki makaleyi biyografi olarak değil, “*biyografik saptamalar içeren yaşam öyküleri ve anılar*” olarak değerlendirebiliriz.

Bir Biyografi Örneği

Abdurrahman Şeref Efendi'nin bir biyografinin tüm özelliklerini gösteren tesbit edebildiğimiz bir tek çalışması vardır. Bu çalışma, seri makaleler halinde TOEM'de Özdemiroğlu Osman Paşa adıyla yazılmıştır.²¹

Abdurrahman Şeref Efendi'nin biyografi'den ne anladığı yukarıda ifade edilmişti. O, olması gerekenler olarak düşündüklerini bu makalesinde uygulamaya geçirmiştir. Bu çalışmayı iki açıdan değerlendirmek gerekir.

Birincisi Abdurrahman Şeref Efendi'nin izlediği metoddur. Çalışmasını gerçekleştirirken sıkı bir şekilde kaynak taraması yaptığı anlaşılıyor. Hem basılmış hem elyazması kitaplardan hem de doğrudan doğruya arşiv belgelerinden²² istifade etmiştir. Gerek metin içinde yeri geldiğinde gösterdiği kaynaklar ve gerekse makalesinin sonundaki kaynaklar bölümü bunu göstermektedir. Makalesinin sonunda “*Mehazlarımızı sırası geldikçe nota olarak beyan eylemiştik. Bir kat'a çetvelini burada tekraren gösterelim*”²³ dedikten sonra kaynakları “*Matbu' olanlar*” ve “*Gayr-ı Matbu'”* olanlar olarak iki başlık altında ifade ediyor.

Kaynaklar kısmının bir başka özelliği matbu' olsun olmasın, kaynağın yazarı ve bulunduğu yer hakkında da bilgi vermiş olmasıdır. Bunu metin içindeki dipnotlarında da görmek mümkündür. Örneğin temel kaynaklarından olduğu anlaşılan “*Şecaatname*” hakkında dipnotta “*Şecaatname 'Asâfi' tahallüs eden defterdar Mehmet Paşa'nın eser-i hamesidir. Manundur. Topkapı Saray-ı Hümayunu'nda Revan köşkünde bir nüshası vardır Umumî kütüphanelerde nüsha-i diğeri olup olmadığını tahkik edemedik...*”²⁴ derken, eserin sonundaki kaynakça kısmında ise şunları yazmaktadır:

“1. Şecaatname-Manzumdur ve Osman Paşa'nın vekayi'ini ve bil-münasebe vukuat-ı saireyi hikâye eder. Makalemizde çok istifade ettik ve münasip gördüğümüz ebyatını aynen aldık. Harekeli ve güzel yazılı bir nüshası Saray-ı Hümayun'da Revan

²⁰ Sabah, 13 Şubat 1325, 2

²¹ TOEM, cüz 21'den başlamak üzere.

²² Dipnotta şöyle bir kaynak veriyor: “Divan-ı Hümayun Mühimme Defteri, Numara 32, 108”. TOEM, cüz 22, 1343

²³ A.g.e, 1 Nisan 1330, Cüz 25, 7

²⁴ TOEM, 1292

Köşkü'ndeki kitaplar meyanındadır. Müellifi Asâfi Mehmet Bey'dir. Özdemiroğlu'nun mensubinin'den idi ve müddet-i medide bulunmuş idi. Evvelce ismi Dal Mehmet Çelebi idi. Osman Paşa kendisine Mirivalık ve Mirmiranlık tevcih etmiş idi. Şi'irde Asâfi tahlis eylerdi. Bil-âhire iki defa riyaset-i küttab mansıbını ihraz eylemiştir."²⁵

Abdurrahman Şeref Efendi'nin zaman zaman kaynakları karşılaştırarak bir sonuca ulaşmak istemiş olduğu görülmektedir. Örneğin Osman Paşa'nın Sadrazam tayin edildikten kısa bir süre sonra İstanbul dışındaki görevlere atanmasının nedenleri konusunda şunları yazmaktadır:

"Osman Paşa'nın pek çabuk karib-i saltanattan iftirakına acaba sebep ne idi; Kırım hadisesi sadrazamın azimetini istilzam edecek derecede ehemmiyeti haiz mi idi, Paşa'nın ibtida Kırım'a ve sonra İran'a memuriyeti hakikaten menafi-i devlet icabından mı idi, yoksa ma'hud hasetçiler kolayını bulup üç ay zarfında onu nazar-ı şahanedan düşürdüler mi? Bu nânda ne Âli ne de Peçuyî bir şey söylemiyor." Dedikten sonra bir başka kaynağa müracaat ettiği görülüyor. "Asâfi'ye gelince, Paşa'nın işbu memuriyetleri kendi arzu ve ihtiyarıyla olduğunu açıktan açığa yazıyor." Diyerek Osman Paşa'nın Padişah'tan şu şekilde istekte bulunduğunu yazmaktadır:

*"Yine gönder düşmana ben varayım
Himmetinle hâke kanın karayım
Çünkü bu kâra ben oldum ibtida
Dilerim bulsun benimle intiha"*

Abdurrahman Şeref Efendi, alıntılarını tırnak içinde vermiş, alıntı yaptığı kaynağı dipnotta zikretmiş²⁶ ve diğer eserlerinde de görülen "dipnotta açıklayıcı bilgi verme"²⁷ uygulamasını bu çalışmasında da sürdürmüştür. Örneğin metin içinde "terakki" kelimesini dipnotta şöyle açıklamıştır:

*"Terakki tabir-i ceded ile maaşına zam etmektir."*²⁷

Abdurrahman Şeref Efendi, zaman zaman Özdemiroğlu Osman Paşa ile ilgili birçok konunun kaynaklarda geçtirildiğinden yakınmaktadır. Olayların gerçek nedenlerini bulmada ve anlamada bu durum olumsuz bir etkide bulunmuştur. "Mercilerimiz olan kütüb-i tevarih'te meskût-anh bırakılan esbabdan dolayı azl olunarak"²⁸, ya da "Sokullu'nun fikirlerini anlayarak hizmet edecek olan Paşa-yı müşarunileyhin birkaç sene Basra'da bırakılmayıp da hemen Diyarbakır'a naklinin

²⁵ TOEM, 1 Nisan 1330, cüz 25, 9

²⁶ Öğreğin, TOEM, 1358, 1366, 1368

²⁷ TOEM, 1495. Bir başka örnek için ayrıca bkz. 1297

²⁸ a.g.e, 1292

esbabını bilemiyoruz. Acaba hesapsız sarfıyatı Divan-ı Hümayun'un gözünü korkuttu mu?"²⁹ sözleri bunu doğrulamaktadır.

Abdurrahman Şeref Efendi, ele aldığı kişiyi tüm yönleriyle ele almaya çalışmıştır. Kısa da olsa doğumundan, ailesinden ve özel hayatından da bahsetmiştir. Ancak özellikle özel hayatı konusunda da kaynak sıkıntısıyla karşılaştığını belirtmektedir. Ona göre "*Sahib-i tercümenin hayat-ı husûsiyesine dair tarihlerde ma'a-teessüf malumat yok gibidir. Tahsili var mıydı, varsa ne derecede idi, zürriyeti kaldı mı? Buraları meskût-anh bırakılmıştır. Yalnız meşrubat ve mekyifat isti'mal ettiğine dair haylice yazular yazılmıştır.*"³⁰ Dedikten sonra Osman Paşa'nın özel hayatı ile ilgili olup ancak "*kayd- ihtiyatla*"³¹ aşağıdaki olayı anlatmaktadır.

*"Yemen'den infikak ile İstanbul'a geldiğinde (977) sakin olduğu haneden her gece hanende ve sazandelerin gürültüsünden ve hay huyçığane ve tarabdan mahalle ahalişi bi-huzur olup resmen şikâyet etmişler. Kendisine tenbih olunmuş; tenbih ve nasihat kât etmeyen serkeşlerden olmağla çalğı ve cünbüşe âb ü tâb vermiş. Müşteklileri çoğalıp ekâbir-i zamane aleyhine kıyam edip İstanbul'dan tard ve ihracı zımında teşebbüs ve ısrar etmişler. Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa dahi kale haricine teb'idine muvafakat eyleyerek Osman Paşa Edirnekapı ve Topkapı hariçlerine otağını kurdurup dairesi halkıyla bir müddet çayırdı yaşamış..."*³¹

Abdurrahman Şeref Efendi, ele aldığı kişiyi övme ya da yerme gibi bir girişimde bulunmamış onun bir insane olduğunu ve insanî vasıflar taşıdığını gözardı etmemiştir. Bundan dolayı da bir insanda var olabilecek özelliklerine değinmiş demek mümkündür.

Abdurrahman Şeref Efendi dil ve üslûp olarak sohbet havasında yazmaya çalışmıştır. "*Osman Paşa'yı takip edelim*"³², "*Vukuat-ı mezkureyi gözden geçirelim,*"³³, "*Üçüncü gün vukuat olmadı. Anlaşılan iki taraf dinlenmek ihtiyacına mebni keff-i kital etmişler idi.*"³⁴ Ayrıca temel kaynaklarından biri olan Şecaatname adlı manzum ederden sık sık alıntı yapması da okuyucuyu sıkmamak için bir yöntem olarak değerlendirilebilir.

Yaşam Öyküsü ve Anı Yazarı Abdurrahman Şeref

Yaşam öyküsünün ve anıyı biyofrafinin alt türleri olarak da değerlendirebiliriz. Bu nedenle Abdurrahman Şeref Efendi'nin bu tür yazıları -biyografiyi tamamlayan yazılar olmak kaydıyla- biyografi türü çerçevesinde ele alınacaktır.

²⁹ TOEM, 1514

³⁰ TOEM, 1 Nisan 1330, cüz 25, 2

³¹ a.g.e, 2

³² TOEM, 1295

³³ TOEM, 1292

³⁴ TOEM, 1441

Abdurrahman Şeref Efendi, yaşam öyküsü ve anı tarzında da makaleler yazmıştır. Bu makaleleri Sabah, Vakit, Servet-i Fünûn, gibi gazeteler ile TOEM, Düşünce Mecmuası gibi yayın organlarında yayınlanmıştır. Bu makalelerinden bir kısmını toplayıp kitap halinde yayınlamıştır.

Tarih Musahabeleri adlı eseri sadeleştirerek yayınlayan Enver Koray'a göre "Yakın tarihimizin birçok önemli olaylarının ve kişilerin anlatıldığı bu eserde bahis konusu edilen olayların bir kısmını yazar bizzat görmüş ve yaşamış olduğu gibi biyografisinden söz edilen devlet adamlarının ve diğer meşhur şahsiyetlerin çoğunu da yakından görmüş ve tanımış veyahut menakibini tanıyanlardan dinlemiş olduğundan..."³⁵ bu eser son derece önemlidir.

Abdurrahman Şeref Efendi, ele aldığı kişilerle ilgili olarak bildiklerini, gördüklerini ve duyduklarını da anlatmakta ve ele aldığı kişilerin kişiliklerini iyi tanıtmak istemektedir. Çengelöğlü Tahir Paşa adlı makalesinde "Aşağıdaki fıkralar hâl ve şanını anlatmaya yaterlidir" diyerek şunları yazmıştır:

"Tanzimattan sonra Osmanlı hükûmeti tarafından hapisanelerin islâh edilmesi arzu edildiğinden bu konuda illere de genel olarak emirler yazılmıştı. Tahir Paşa o sırada Bosna valisi bulunuyordu. Ona göre, hapisanelerin islâhı özenilecek şeylerden değildi. Lâkin bildiriler arkaya arkaya gelmede başka Bosna ilinde yapılan islâhat hakkında Avusturya konsolosu ile müşterek bir rapor göndermesi Bâb-ı Âli'den bildirildi. Raporu hazırlayıp konsolosa imza etmesini teklif etti. Konsolos işleri yerinde gördükten sonra imza etmenin daha uygun olacağını söyleyince 'canım görmeye ne lüzum var, zaten biliyorsunuz, özellikle bugünlerde tutuklular arasında kaynaşma var, şimdi hapisaneden boşanmaları ve hükûmet konağını basarak bana atacakları kurşunların size rastlaması mümkündür, vakit kaybetmeyerek raporu imza ediverelim' der. Şaşırın ve hayret eden konsolosun imza etmede acele edeceği tabii idi."³⁶

Abdurrahman Şeref Efendi XIX yy sadrazamlarından Halet Efendi hakkındaki makalesinde de şunları yazmaktadır:

"Halet Efendi tabiatı bakımından merhametsizdi. Bir gün bir delikanlının asılmasına karar verildiğinde bazı araçlar ortaya çıkararak affını istemişler, Halet Efendi'nin 'birine gençtir, yazıktır; ötekine ihtiyardı, yazıktır diyorsunuz. Her vakit orta yaşlıyı nerede bulalım' dediğini anlatırlar."³⁷

Abdurrahman Şeref Efendi, Meşrutiyet hakkındaki makalesinde de halkın Meşrutiyet'ten ne anladığına dair şu anısını anlatmaktadır:

³⁵ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, Ankara 1985, 4

³⁶ a.g.e., 22

³⁷ a.g.e., 30

*"Hiç unutmam. Seçimler yapılırken mahallemizde oturanlardan Esirci Aziz Efendi, Nakkaş Osman Ağa, Ayşe Mehmet Bey (Sarayda görevli emekli subaylardan olup orta oyunda koca karı rolünü yaptığından dolayı böyle adlandırılmış) gibi kimseleri ellerine pusulalarını vererek seçim bölgesi merkezine (seçim sandığına) göndermek için hayli sıkıntı çektik. Bunlar namuslu ve basit düşünceli mahalle ihtiyarları idi. Kendilerinden daha yüksek fikirlilerde de aynı kuşku görülmüyordu. Nakkaş Osman Ağa benden 'efendi oğlum ev vergisinden borcum var; sakın bu yüzden benden onu istemesinler' diye sormuştu."*³⁸

Abdurrahman Şeref Efendi, ele aldığı kişileri iyice tanıtabilmek için kendi deyimiyle *"Bir kimseyi sıvrılten, ilmî, manevî ve siyasî kişiliğini oluşturan nitelikleri lâyıkıyla bilinmedikçe, hangi mesleğe mensup ise, vezirlerden, âlimlerden, savaşıclardan, politikacılardan, bilginlerden, güzel konuşanlardan, sanatçılardan olsun meslek hayatı ve meydana getirdiği eserleri iyice incelenmeden, tiyatro sahnesinde olduğu gibi canlı canlı ortaya konmadan o kimsenin ne hizmetleri ne de gerçek kişiliği anlaşılabilir; kusur ve üstünlükleri ölçülmeden ve yargılanmadan farklılıkları kıyaslanamaz."*³⁹ Bundan dolayı o ele aldığı kişileri bu yönleriyle de tanıtmak istemiştir. O bu konuda kendi zamanının Biyografi konusundaki iki önemli eserini de eleştirir. Ona göre, Kamus-el Âlâm hazırlıksız yazılmıştı. Genel bir biyografi kitabıdır. Şemsettin Sami Bey bu eserini yazarken Fransızca eserlerden yararlanmış, doğu şairlerinin hemen hemen hepsinin-sadece isimlerini saymış, ancak tarih kitaplarını ve yazma eserleri inceleyemediğinden *"doğu büyüklerinin"* biyografilerinde *"yaya kalmıştır. Bazen milâdi bazen hicri tarihleri kullanması ve bunları birleştirmemesi bilim bakımından bir kusur sayılabilir."*

Sicil-i Osmanî adlı eser ise sadece Osmanlı tarihi'ne ait olup *"bir isimler kalabalığıdır. Süreyya Bey yalnız mezar taşlarında okuduğu isimleri bile anılmasını sağlar ümidiyle kitabına almıştır. İlk defa kitabını eline alan okuyucu isimlerin kalabalıklığından ürker. Tarihlerde bazı hataları ve tertip yanlışlıkları ile beraber kısaltma yolunu seçtiğinden ifadeyi özet derecesine indirmiş ve hatta bazen faydalanmayı ve öğrenmeyi güçlendirmiştir. Tarih açısından tenkit ve muhakemeye yanaşmamış, büyük adamlar hakkında zeki, gayretli, yönetici, tedbirli gibi genel deyimlerle yetinmiştir. Bununla birlikte kitap biyografi olmak bakımından ilmî değeri Kamus el Âlâm'a üstündür."*⁴⁰

İşte Abdurrahman Şeref Efendi ele aldığı kişilerin kişiliklerini iyice belirtebilmek için çalışmıştır. Çünkü ona göre *"Bir kimseyi sıvrılten, ilmî, manevî ve siyasî kişiliğini oluşturan nitelikleri lâyıkıyla bilinmedikçe, hangi mesleğe mensup ise, vezirlerden, âlimlerden, savaşıclardan, politikacılardan, bilginlerden güzel*

³⁸ a.g.e., 168.

³⁹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, 271-272

⁴⁰ a.g.e., 272-274

konuşanlardan, sanatçılardan olsun meslek hayatı ve meydana getirdiği eserleri iyice incelenmeden, tiyatro sahnesinde olduğu gibi canlı ortaya konmadan o kimsenin ne hizmetleri ne de gerçek kişiliği anlaşılamaz; kusur ve üstünlükleri ölçülmeden ve yargılanmadan farklılıkları kıyaslanamaz."⁴¹

Bundan dolayı o yazdıklarına duyduklarını, gördüklerini ve bildiklerini de eklemiştir ki, yazdıkları bugün araştırmacılar için birinci elden kaynak durumundadır.

Abdurrahman Şeref Efendi'nin Biyografileri

1. Teracim-i Ahvâl: Kamus-el Âlâm ve Sicil-i Osmani⁴²
2. Mehmet Emin Rauf Paşa
3. Koca Hüsrev Paşa
4. Akif Paşa
5. Çengelolu Tahir Paşa
6. Halet Efendi
7. Mustafa Reşit Paşa
8. Mehmet Emin Ali Paşa
9. Fuat Paşa
10. Sadık Rıfat Paşa
11. Ahmet Vefik Paşa
12. Serdar-ı Ekremler (Ömer Lütfü Paşa ve Abdülkerim Nadir Paşa)
13. Mustafa İzzet Efendiler⁴³
14. Ethem Paşa Merhumun Son Hizmeti⁴⁴
15. Hamdi Bey Hakkında Bir Hatıra⁴⁵
16. Darendeli İzzet Mehmet Paşa⁴⁶
17. Ağa Hüseyin Paşa⁴⁷
18. Firdevs-i Aşıyan Sultan Mehmet Han-ı Hamis⁴⁸
19. Ahmet Hoca⁴⁹
20. Azaryan Efendi⁵⁰
21. Sultan Abdülhamit Han-ı Sani⁵¹
22. Hakkı Paşa⁵²

⁴¹ Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, 271-272

⁴² Bu makale yazarın biyografi konusundaki düşüncelerini içerdiğinden buraya alınmıştır.

⁴³ İlk 13 makale yazarın Musahabe-i Tarihiye adlı eserindedir. Bkz. Abdurrahman Şeref Efendi, *Musahabe-i Tarihiyye*, İstanbul 1339.; *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleş.:E.Koray) Ankara 1985.

⁴⁴ *Sabah*, 13 Kanun-ı evvel 1325

⁴⁵ *Sabah*, 13 Şubat 1325

⁴⁶ *Sabah*, 2 Kanun-ı sani 1918

⁴⁷ *Sabah*, 30 Kanun-ı sani 1918

⁴⁸ *Sabah*, 8/9 Temmuz 1918 ve *Servet-i Fünûn*, 18 Temmuz 1334

⁴⁹ *Vakit*, 18 Haziran 1921

⁵⁰ *Vakit*, 20 Nisan 1922

⁵¹ *Servet-i Fünûn*, 8 Mart 1918

23. Tevfik Fikret⁵³
24. İsmail Zühtü Bey⁵⁴
25. Ahmet Mithat Efendi⁵⁵
26. Özdemiroğlu Osman Paşa⁵⁶
27. Faik Reşat bey Merhum⁵⁷
28. İskender Hoçi Efendi⁵⁸
29. Hüseyin Hilmi Paşa⁵⁹
30. Reşat Fuat Bey
31. Sultan Abdülaziz'in Vefatı⁶⁰
32. Mehmet Raif Paşa⁶¹
33. Koca Cafer Paşa⁶²

BİBLİYOGRAFYA

1. Gazete ve Dergiler

- Sabah, 13 Kanun-ı evvel 1325
Sabah, 13 Kanun-ı evvel 1325, s.1
Sabah, 13 Şubat 1325, s.2
Sabah, 13 Kanun-ı evvel 1325
Sabah, 13 Şubat 1325
Sabah, 2 Kanun-ı sani 1918
Sabah, 30 Kanun-ı sani 1918
Sabah, 8/9 Temmuz 1918 ve Servet-i Fünûn, 18 Temmuz 1334
Vakit, 18 Haziran 1921
Vakit, 20 Nisan 1922
Servet-i Fünûn, 8 Mart 1918
Servet-i Fünûn, 8 Ağustos 1334
Düşünce Mecmuası, Nüsha-i Mahsusa, Evkaf Matbaası (tarihsiz)
TOEM, 14. Cüz, 1 Haziran 1328
TOEM, 18. Cüz, 1 Şubat 1328
TOEM, 16-21. Cüz Ağustos 1329-Nisan 1300
TOEM, cüz 22-25 1330

⁵² *Servet-i Fünûn*, 8 Ağustos 1334

⁵³ *Düşünce Mecmuası*, Nüsha-i Mahsusa, Evkaf Matbaası (tarihsiz)

⁵⁴ *TOEM*, 14. Cüz, 1 Haziran 1328

⁵⁵ *TOEM*, 18. Cüz, 1 Şubat 1328

⁵⁶ *TOEM*, 21. Cüzden 16. Cüze kadar. Ağustos 1329-Nisan 130

⁵⁷ *TOEM*, 30. Cüz, 1 Şubat 1330

⁵⁸ *TOEM*, 45. Cüz, 1 Ağustos 1333

⁵⁹ *TOEM*, 49. Cüz, 1 Nisan 1335

⁶⁰ *TOEM*, 6-83 Numero, 1 Teşrin-i sani 1340

⁶¹ Ekrem Reşat- Osman Ferit, *Nevsal-i Milli*, İstanbul 1330-1328

⁶² *Yeni Mecmua*, Nüsha-i Fevkalade, 1331

TOEM, 30. Cüz, 1 Şubat 1330
TOEM, 45. Cüz, 1 Ağustos 1333
TOEM, 49. Cüz, 1 Nisan 1335
TOEM, 6-83 Numero, 1 Teşrin-i sani 1340
Yeni Mecmua, Nüsha-i Fevkalade, 1331

2. Eserler

Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih-i Devlet-i Osmaniye*, II. Cilt, İstanbul 1312.
Abdurrahman Şeref Efendi, *İlm-i Ahlâk*, İstanbul 1316
Abdurrahman Şeref Efendi, *Teracim-i Ahvâl: Kâmus-el Âlam ve Sicil-i Ahvâl*, Vakıt, 28 Şubat 1921,
Abdurrahman Şeref Efendi, *Ahmet Mithat Efendi*, TOEM, 18. cüz, 1 Şubat 1328, s.1119
Abdurrahman Şeref Efendi, *Tarih Musahabeleri*, (Sadeleştiren:Enver Koray), Kültür Bakanlığı Yayını, İstanbul 1985
Ekrem Reşat- Osman Ferit, *Nevsal-î Millî*, İstanbul 1330-1328
Leon –E. Halkin, *Tarih Tenkidinin Unsurları* (Çev:Bahaeddin Yediyıldız), Ankara 1989
İlhan Tekeli, “Bireyin Yaşamı Nasıl Tarih Oluyor?”, *Toplumsal Tarih*, Kasım 2001
Mehmet Demiryürek, *Tarihçi ve Devlet Adamı Abdurrahman Şeref Efendi (1853-1925)*, (DEÜ, Basılmamış doktora tezi), İzmir 1999

Mehmet Demiryürek

